

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 155.5+100.3

Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, академік НАПРН України, заслужений юрист України, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ

Проаналізовано одвічну філософську та психологічну проблему свідомості, зокрема її зв'язок із буттям, матерією, інформацією, енергією. Здійснено історичний екскурс щодо визначення цього феномену починаючи з античних часів. Констатовано, що методологія матеріалістичної діалектики більше ніж на півстоліття зупинила дослідження свідомості на території СРСР і країн соціалістичного табору, зумовивши утвердження догмати, згідно з яким свідомість сприймали як найвищу форму відображення матерії, властивість головного мозку людини. Висловлено гіпотезу про позаіндивідуальний характер свідомості.

Ключові слова: свідомість, мозок, відображення, функція мозку, функція центральної нервової системи, мислення.

Свідомість як засада буття людини нині слугує предметом аналізу в соціології, мовознавстві, мистецтвознавстві, педагогіці, фізіології вищої нервової діяльності, інформатиці, семіотиці, юриспруденції, а також психології та філософії.

Починаючи з античних часів на заваді процесу осмислення свідомості стояли гносеологічні аспекти. Ідеться про проблеми визначення взаємозв'язку свідомості й мозку (тіла, власне людини); свідомості та самосвідомості; суб'єктивності й інтерсуб'єктивності свідомості; свідомого, підсвідомого, безсвідомого й позасвідомого; інтроспекції та рефлексії; свідомості й пізнання тощо.

У філософії та психології (передусім європейській) існує декілька підходів до визначення свідомості. Наприклад, із позицій редуccionістського підходу її тлумачення зводять до матеріального чи соціального аспектів. Вогняні атоми Демокріта чи нейрофізіологічні засади свідомості, власне, і є таким редуccionізмом. Його економічні та соціальні передумови ґрунтуються на марксистському трактуванні свідомості, що також є певним редуccionізмом, як і зведення її суто до психічних процесів та явищ.

Натомість субстанціоналізм тлумачить свідомість як вияв вищого духовного начала (абсолюту, космічного розуму, деміурга, логосу, Бога) на рівні індивіда чи групи людей.

У філософсько-теологічному контексті епохи Середньовіччя пріоритетне значення мало дослідження внутрішньої ієрархії свідомості: відчуттів, сприймання, мислення, споглядання, осяяння.

У період Нового часу (XVII ст.) Р. Декарт, дотримуючись аристотелівської диференціації наукового знання на галузі, виокремив як основу буття дві субстанції – духовну, тобто пов'язану зі свідомістю, і тілесну (протяжну). На думку цього філософа, свідомість є цілком самостійною сутністю, ментальною субстанцією. Її природа полягає в процесі мислення, усе решта – матеріальна субстанція, розміщена в просторі.

Водночас мислитель наголошує не стільки на зовнішньому аспекті свідомості, скільки на внутрішньому, зокрема самосвідомості. Трактуючи останню, Р. Декарт наслідує середньовічну традицію визначення субстанції, природи та душі. Так, самосвідомість постає як явна, відкрита Богові, який є джерелом об'єктивної значущості людського мислення. Усі сумнівні ідеї – це продукти людської суб'єктивності, а всі ясні ідеї пов'язані з Богом і є істинними. Загалом самосвідомість – це момент мислення, пов'язаний з людиною. Мислитель заперечує аристотелівський підхід до душі як рослинної, тваринної та людської. Він також відкидає «субстанційні якості» душі, її «приховані властивості» й інші спекулятивні сентенції. У «Пристрастях душі» філософ наполягає на існуванні безтілесної та розумної душі. У мозку є невелика залоза (епіфіз), де поєднується тілесне й духовне, а «душа більше ніж в інших частинах тіла реалізує свою діяльність». Декарт започаткував механістичний розподіл тілесного й духовного в людині [1, с. 481–570]. Цей жорсткий аналітичний підхід у науці домінував майже до кінця XX ст. З одного боку, він

був провісником психофізіології та теорії умовно-рефлекторної діяльності (її максимально розвинув І. Павлов), а з іншого – трансценденталізму, що сягнув апогею в системі І. Канта.

Послідовник і критик Р. Декарта Г. В. Лейбніц у період Нового часу, досліджуючи творчу сутність процесу пізнання, зауважував, що його передумовами є рефлексія, самопізнання та свідоме самозаглиблення суб'єкта пізнання. Таке рефлексивне самозаглиблення він назвав апперцепцією, на відміну від стану людського духу, що не супроводжується рефлексією та який філософ позначив як перцепцію або сприйняття за допомогою органів відчуття. Г. В. Лейбніц не зводив сферу свідомості до апперцепції чи самосвідомості. Він переконував, що людська свідомість є цілісною системою, де елементи взаємодіють і взаємопов'язані, хоча апперцепція постає її серцевиною. Мислитель уперше в європейській філософії (задовго до З. Фрейда) в «Монадології» порушив питання про безсвідоме, критикуючи картезіанців за позицію про «нічим неусвідомлене сприйняття» [2, с. 413–418].

Іншим напрямом критики Р. Декарта та його вчення про свідомість вважають англійський емпіризм. Так, у трактаті Д. Юма «Дослідження про людське пізнання» та есе «Про безсмертність душі» зазначено, що «мисляча субстанція» (за Картезієм) – це лише низка сприймань, які не передбачають єдності свідомості й самосвідомості [3, с. 67, 798–799].

Розроблення проблем пізнання свідомості започаткував Г. В. Лейбніц як представник німецької класичної філософії. Предметом детального вивчення вони слугували також у працях І. Канта. У «Критиці чистого розуму» філософ виявив певний парадокс, пов'язаний з описом форми внутрішнього почуття. Психологія здебільшого ототожнює внутрішнє відчуття зі здатністю апперцепції. Внутрішнє відчуття визначено розсудком і його здатністю забезпечувати багатоманіття споглядання, тобто підводити його під апперцепцію, на якій ґрунтується можливість розсудку. Останній як трансцендентний синтез уявлень впливає на пасивний суб'єкт, здатністю якого він є.

Водночас апперцепція та її синтетична єдність не тотожні з внутрішнім відчуттям. Вона стосується споглядань загалом. Причому внутрішнє відчуття містить лише форму споглядання [4, с. 115–116].

Кантівську формулу «свідомість є спогляданням самого себе» [5, с. 192–193] можна тлумачити як розмежування у свідомості трансцендентального й емпіричного, раціонального й ірраціонального, синтетичної єдності свідомості, споглядання, апперцепції як свідомості, що супроводжує перцепцію.

Так, І. Кант започаткував тенденцію заміни духовно-раціональної свідомості (загалом пізнаваної) на ірраціональну та непрозору для людини. Між свідомістю і дійсністю виявляється ірраціональна сфера їх взаємоперетворень (принцип тотожності буття й мислення).

У праці «Воля до влади» Ф. Ніцше стверджував, що свідомість – це лише засіб взаємного спілкування [6, с. 242]. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» та в інших творах пов'язували свідомість із потребою в спілкуванні між людьми в процесі трудової діяльності. Причому «потреба в спілкуванні» як детермінанта визначала і свідомість, і мову. Зазначені теоретики стверджували, що свідомість – це усвідомлене буття, а буття людей є реальним процесом їхнього життя [7]. Таке твердження є досить нечітким і неоднозначним. Однак їх послідовник В. Ленін у конспекті трактатів німецьких та інших філософів (які радянська заідеологізована філософія видала за оригінальний твір під назвою «Філософські зошити») розглянув пов'язане зі свідомістю питання відображення, про яке писав ще декількома роками раніше в праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм». Відображення тут визначено як загальна властивість матерії, що полягає в здатності будь-якого матеріального об'єкта відтворювати й фіксувати в специфічних змінах особливості впливу на нього інших об'єктів. На думку мислителя, свідомість пов'язана з мисленням як ідеальною формою психічного відображення дійсності та як вищий продукт еволюції матерії – з людським мозком, що визначає психіку людини. Фраза В. Леніна про те, що матерія є первинним, а відчуття, думка, свідомість – вищим і вторинним продуктом особливим чином організованої матерії [8; 9], слугувала гносеологічним бар'єром для дослідження свідомості впродовж майже всього ХХ століття. Однак ідеться лише про СРСР і країни соціалістичного табору. У народній Болгарії ленінська теорія відображення була пріоритетною темою наукових досліджень академії наук і філософських кафедр вишів протягом декількох десятиліть.

Переконання, згідно з яким свідомість є вищим рівнем психічного відображення дійсності, притаманного людині, стало догматом у філософії та психології. Навіть філософ-дисидент О. Спіркін, який 1972 року опублікував книгу «Свідомість і самосвідомість», також наважився відійти від догмату. Він писав, що свідомість виникає як відображене й осмислене буття, підкреслюючи прагнення об'єднати філософський і психологічний підходи до розв'язання проблеми свідомості [10, с. 6]. Спроба ототожнити філософське та психологічне виглядала на той час нонсенсом. Водночас насправді з тексту зазначеної праці випливає, що так зване філософське бачення свідомості, на думку О. Спіркіна, є суто викладом змісту психологічних понять і категорій, особливо тих, які стосуються психіки, мислення, мови, інституції, підсвідомого тощо.

Цей автор майже через три десятиліття, опублікувавши 2000 року без цензури підручник із філософії, пов'язав свідомість із душею як індивідуальним феноменом, який виявляє унікальні особливості особистості. Він зазначав, що цей феномен полягає в множинності почуттів, думок, бажань, вольових прагнень тощо. Тобто душа постає як нерозривно пов'язана із психічними явищами та процесами. Усе немов три десятиліття тому: «свідомість – це вища, притаманна лише людям та пов'язана з мовою функція мозку» [11, с. 383].

Проблема свідомості (за окремими винятками) у психології радянського періоду перебувала поза увагою дослідників. У тогочасних підручниках і навчальних посібниках тематику щодо свідомості зазвичай не висвітлювали. В аналогічних виданнях, опублікованих у ХХІ ст., цій темі було присвячено всього декілька сторінок. На нашу думку, така байдужість психологів до проблеми свідомості є закономірним наслідком ідеологічної критики та фактичної заборони проводити психологічні дослідження впродовж майже трьох десятиліть. Психологи фактично делегували свої дослідження свідомості філософам. Одним із них був С. Л. Рубінштейн, який ще 1935 року опублікував працю «Основи психології». Щодо цієї книги вже 1940 року в публікації «Основи загальної психології» він мусив визнати, що попереднє дослідження було пронизане «споглядацьким інтелектуалізмом», адже автор перебував «у полоні традиційного абстрактного функціоналізму». У трьох прижиттєвих і четвертому посмертному виданні «Основи

загальної психології» (1999) наскрізною є думка про зв'язок становлення свідомості з новою формою буття – буттям людським, новою формою життя – людського. Психічна ж діяльність людини, власне, і є свідомістю. Такий підхід давав змогу уникнути можливості розглядати свідомість як готове утворення. У психологічному контексті становлення і розвиток свідомості відбувається в процесі життєдіяльності людини [12, с. 149–150].

У середині 1970-х років на проблемі свідомості наголошує один із фундаторів психологічної теорії діяльності – О. М. Леонтьєв. У другому виданні монографії «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1977) він вказував, що категорія свідомості є надзвичайно складною в психології. Водночас загальне вчення про свідомість як вищу й специфічну людську форму психіки, яка виникає в процесі суспільної праці та передбачає функціонування мови, становить найважливішу передумову психології людини. Проте психологічна «таємниця свідомості» залишається закритою для будь-якого методу пізнання, окрім методу, який відкрив К. Маркс, тобто матеріалістичної діалектики [13, с. 13–14].

Стимулом для виходу філософії та психології радянського періоду за межі методології матеріалістичної діалектики слугували досягнення теорії та практики психоаналізу. Дослідження П. Жане, З. Фрейда, К.-Г. Юнга щодо сутності безсвідомого як форми психічного відображення дійсності, становлять єдине ціле. Виокремлюють такі види безсвідомого:

- надсвідоме;
- неусвідомлені стимули діяльності (мотиви, смислові установки);
- неусвідомлені регулятори діяльності;
- прояви субсенсорного сприйняття.

Із безсвідомим пов'язують також переживання, бажання, потяги. Теорія безсвідомого, особливо в психоаналітичній фрейдистській інтерпретації, була досить популярною в СРСР наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. Однак уже починаючи з 1936 року про фрейдизм, психоаналіз, теорію безсвідомого згадували лише як про суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення потягів людини.

Водночас після ідеологічної відлиги, відродження психології, початку дисиденства у філософії (О. Зінов'єв, М. Мамардашвілі,

Г. Щедровицький та ін.) представники філософії та психології знову звернулися до вивчення питання безсвідомого. Внаслідок цього у Тбілісі 1979 року відбувся міжнародний конгрес з питань безсвідомого. На межі 1980–90-х років у СРСР знову активно почали публікувати твори З. Фрейда, Е. Фрома, К.-Г. Юнга та інших дослідників безсвідомого.

З огляду на домінування з 1940-х років позитивізму, витіснення філософії, розвиток прагматизму та матеріалізму, у Європі проблему свідомості дедалі активніше пов'язували з психічними й психофізичними процесами. Популярний на початку ХХ ст. біхевіоризм полягав у тому, що ментальні явища можуть без втрати смислу перекладатися на мову поведінки, коли внутрішні переживання передаються через зовнішні прояви. Біхевіоризм породжує поширений і властивий у теорії свідомості підхід – функціоналізм. В останньому домінує твердження, що ментальні стани функціональні, стани свідомості визначають як функції, які залежать від вхідних параметрів причин, що зумовлюють цю функцію і впливають на вихідні параметри, які зазвичай виявляються в поведінці. За аналогією з комп'ютером, біхевіоризм і функціоналізм можна трактувати як програмне забезпечення свідомості. Безперечно, на цьому підході ґрунтується конструювання роботів і безуспішні спроби створити штучний інтелект, наділений свідомістю.

Межа ХІХ–ХХ ст. в Росії мала назву «срібний вік філософії» – період зародження філософії всеєдності та російського космізму. Засновником цього напрямку вважають В. Соловйова (близького родича Г. Сковороди). Розвинули цей напрям в філософії С. Трубецький, С. Франк, М. Лоський, М. Бердяєв, П. Флоренський, у науці – К. Цюлковський, Д. Чижевський, В. Вернадський.

Філософія всеєдності та результати наукових досліджень вказаного періоду звертають увагу дослідників на плотинську тріаду (майже через дві тисячі років): єдине – розум – думка. Причому ця тріада втілюється (здійснює еманацию) в чуттєво-матеріальному космосі та існує не сама по собі, а як принцип оформлення космосу, виражений за допомогою чисел (кореляція з піфагорійськими ідеями) [14, с. 64–70].

Значний внесок у переосмислення теорії свідомості зробив В. Вернадський – засновник і перший президент Всеукраїнської академії наук (1918), дослідник мінералогії, геохімії, біохімії, а згодом – біосфери та ноосфери. У контексті космізму він

розглядав природні й соціальні процеси на Землі в тісному взаємозв'язку з космосом. Він наголошував на нероздільності науки та філософії, висловлювався проти «керування» філософії наукою та називав свою позицію «критичний реалізм», «філософський скептицизм». Аналізуючи розвиток науки й антропогенної діяльності, В. Вернадський дійшов висновку, що процес еволюції біосфери в ноосферу завершується – царство людського розуму, пов'язане з єдністю всього людства, свободою наукової творчості, відмовою від війни, відкриттям нових джерел енергії та досягненням космосу [15, с. 48–53]. Вчення про ноосферу В. Вернадського розвинув П. Тейяр де Шарден, професор геології паризького католицького університету, який у 1922–1923 роках познайомився з дослідником та, імовірно, стає слухачем його лекцій в університеті Сорбони (Париж). Пізніше П. Тейяр де Шарден писав про те, що людство потрібно розглядати як колективний суб'єкт, цілісний організм, наділений єдиним розумом. Історію він визначав як саморозвиток єдиного духовного витoku. Цей процес філософ описав як еволюцію, зумовлену внутрішньою духовною енергією, що породжує матерію та її різноманітні форми, а також передбачає певні етапи: переджиття, життя, думка, наджиття.

Організовану спільність живого та неживого вчений називає біосферою. Зародження думки всередині біосфери консолідує всі форми буття в ноосферу. Ноосфера розвивається до досконалої єдності (цілісності). Перехід до неї (досконалої) є «точкою Омеги». Після цього тенденції до обособлення та розпаду будуть переборені, а людство перетвориться на єдиний розумний організм, який перебуватиме в абсолютній гармонії зі світом [16, с. 407–417].

Остаточного удару матеріалістичному трактуванню свідомості завдала теоретична фізика і квантова механіка, що запропонували гіпотезу «голографічного» Всесвіту, за якою найменша його частинка містить інформацію про картину буття загалом (М. Телбот). Ще 1994 року М. Планк писав, що матерія виникає та існує завдяки силі, якою він вважав свідомий розум. Водночас Д. Бом стверджував, що свідомістю наділений навіть окремий електрон.

На підставі цих міркувань український науковець В. Крутов доводить первинність свідомості відносно матерії, енергії та інформації. У межах вчення сучасного турецького мислителя

Харуна Ях'ї він наводить беззаперечні наукові докази буття Бога, серед яких:

1) ідеальна симетрія великого вибуху (14,5 млрд років тому назад) як вибуху розрахованої сили та швидкості;

2) наявність специфічного атомного (подвійного) резонансу, що уможливив появу вуглецю як головного елемента живих структур;

3) зрівноваженість ядерних реакцій на Сонці;

4) рівновага між атомним ядром та електронами (маса останнього є в тисячі разів меншою, ніж маса ядра);

5) здатний вічно відроджуватися порядок як приклад постійного порушення другого закону термодинаміки (все прагне до ентропії та розпаду);

6) гармонія Сонячної системи, тобто ідеальне розташування Сонця й планет, зміна відстані від Землі (та інших планет) до Сонця могла б призвести до «смерті» планети, тобто її замерзання чи згорання);

7) дивовижна досконалість Землі як складної екосистеми. Будь-які відхилення в поперховому притягненні, внутрішній будові, зокрема товщині кори, сейсмічній активності рівня озону і кисню в атмосфері були б неможливі.

Вказані фактори засвідчують неможливість самостворення та саморозвитку світу з певної матеріальної першооснови.

Наведені приклади дивовижної гармонії в природі, взаємозв'язку мега-, макро- та мікросвіту переконливо доводять, що духовна основа світобудови є не лише абстрактним принципом, який забезпечує цей зв'язок на системному рівні, а й те, що ця основа є особистістю Творця, який завдяки своїй волі створив світ відповідно до тих законів, що передбачають появу життя і людини, здатної до пізнання [17, с. 94–92].

У своєму аналізі еволюції людини та соціуму В. Крутов вбачає світле майбутнє людства в прагненні до утвердження справедливого й мирного життя на нашій багатостраждальній Землі, а також до невичної енергії любові, добра, радості, щастя. До цього спонукає безмежна сила вселенського закону і воля Творця. Причому особливий вплив на стан реальності має колективна (не індивідуальна) свідомість, сила й ефективність якого залежить від критичної кількості учасників, які взаємодіють між собою. Цими учасниками є не лише люди, а й інші живі істоти (рослини, тварини), об'єднані в спільноту, яка створює єдине

інформаційно-енергетичне поле – свідомість живого, здатну встановити зв'язок зі свідомістю планети – ноосферою Землі (за В. Вернадським) [17, с. 367–368].

Окреслені роздуми щодо первинності свідомості й вторинності матерії, енергії та інформації, з одного боку, є сумнівними, а з іншого – засвідчують про новітній синтез релігійних учень (особливо східних), науки та філософії.

Перша спроба такого синтезу, започаткована О. Блаватською понад століття тому, була безуспішною, можливо, через передчасність, надмірний містицизм і відсутність достатніх наукових підстав. Нині ситуація змінилась. Зокрема, досягнення природничих наук тотально заперечують теорію еволюції Дарвіна, його концепцію природного відбору й теорію О. Опаріна про «первинний бульйон», де зародилося життя.

Якщо елементарні частинки мають прояви свідомості, якщо в кожній із біологічних клітин живого організму виявляється свідомість і людині притаманні прояви надсвідомості, (на відміну від тварин), то шлях від свідомості електрона до надсвідомості людини – це не лише еволюція розвитку свідомості, а й доказ цілісності, єдності свідомості. Якщо все живе на Землі творить свідомість живого, то воно нерозривно пов'язане зі свідомістю неживого, з одного боку, та із свідомістю Творця – з іншого. Таким чином, свідомість відривається від матерії, вона є первинною відносно матерії, перестаючи бути функцією мозку чи вищої нервової діяльності, а стає розмиваючись у космосі свідомістю Творця та проявом останньої в усьому суцтоту. Мозок людини в такій системі слугує трансформатором, що сприймає сигнали космічної свідомості та проєктує їх на індивідуальний рівень. Зворотньо сигнали індивідуальної свідомості ідуть до всезагальної свідомості, всесвітнього інформаційно-енергетичного поля, де фіксуються та зберігаються.

Резюмуючи, варто підкреслити, що вищенаведене статті трактування свідомості є синтетичним, цілісним, хоча й не абсолютним. Окреслене не означає, що не потрібно досліджувати проблему свідомості. На рівні філософії – це аналіз зв'язку свідомості з матерією, інформацією, енергією; на рівні психології – зв'язок свідомості з мисленням, інтуїцією, інсайтом, осяянням, яснобаченням, телекінезом тощо. Тобто потрібно лише відмежувати досліджувану проблему на рівні «теософічного» синтезу, філософії та психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. / Р. Декарт ; пер. с лат. и фран. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 654 с.
2. Лейбниц Г. В. Сочинения : в 4 т. / Г. В. Лейбниц. – М. : Мысль, 1982. – Т. 1. – 636 с.
3. Юм Д. Сочинения : в 2 т. / Д. Юм. – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – 929 с.
4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – Київ : Юриверс, 2000. – 504 с.
5. Кант И. Рефлексії до критики чистого розуму / И. Кант. – Київ : Юніверс, 2004. – 464 с.
6. Ницше Ф. Воля к власти / Ф. Ницше. – М. : REFL-book, 1994. – 352 с.
7. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные сочинения : в 9 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 2. – 575 с.
8. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм / В. И. Ленин // Избранные сочинения : в 10 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 5, ч. 1. – 602 с.
9. Ленин В. И. Философские тетради / В. И. Ленин // Избранные сочинения : в 10 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 5. – 670 с.
10. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
11. Спиркин А. Г. Философия : учебник / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 2000. – 816 с.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
13. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
14. Казначеев В. П. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного изучения / В. П. Казначеев, Е. А. Спирин. – Новосибирск : Наука, 1991. – 304 с.
15. Вернадський В. Наукова думка як планетарне явище / В. Вернадський // Український культурологічний альманах. – Київ, 2004. – Вип. 57–58. – 824 с.
16. Тейяр де Шарден П. Феномен человека : сб. очерков и ссе / П. Тейяр де Шарден. – М. : АСТ, 2002. – 553 с.
17. Крутов В. В. Возвращение к себе. Основы развития сознания и управления мышлением / В. В. Крутов. – Київ : Генеза, 2014. – 400 с.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2017
